

УДК 546.48'24:544.022.384.2
PACS NUMBER (s): 61.72.-Y, 61.72.BB, 61.72.JI.

ISSN 1729-4428

І.В. Горічок, Т.О. Паращук, Л.І. Никируй, Д.М. Фреїк

Термодинаміка дефектної підсистеми кристалів II-VI у наближенні потенціалу Гіббса: моделювання, розрахунок

Фізико-хімічний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, 76025, Україна, e-mail: goritchok@rambler.ru

На прикладі кристалів II-VI ZnTe, CdTe, використовуючи метод, що базується на мінімізації термодинамічного потенціалу системи „кристал-пара” як функції концентрації дефектів, розраховано рівноважні концентрації точкових дефектів та вільних носіїв заряду в залежності від технологічних факторів двотемпературного відпалу (температури відпалу T та тиску пари металу P_{Me} чи телуру P_{Te}).

Ключові слова: цинк телурид, кадмій телурид, двотемпературний відпал, точкові дефекти.

Стаття постуила до редакції 11.02.2014; прийнята до друку 15.06.2011.

Вступ

Кристали II-VI, типовими представниками яких є CdTe, ZnTe знайшли широке використання у напівпровідниковій техніці **Ошибка! Источник ссылки не найден.** Кадмій телурид CdTe – широкозонний напівпровідник, властивості якого активно досліджуються у зв'язку з можливістю створення на його основі ряду високоєфективних оптичних та оптоелектронних приладів **Ошибка! Источник ссылки не найден.** Цинк телурид належить до відносно мало вивчених прямозонних напівпровідників і викликає інтерес з точки зору розширення елементної бази сучасної електроніки. Крім того, ZnTe має високу фоточутливість і може з успіхом застосовуватися для ефективного перетворення сонячної енергії **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

Основні електричні і фотоелектричні властивості ZnTe, CdTe визначаються власними та домішковими точковими дефектами, концентрація яких, окрім інших параметрів (енергії утворення дефекту, енергії його йонізації та зміни частоти коливань атомів в околі дефекту), залежить також від технологічних умов отримання та післяростової обробки кристалів. Зокрема, ефективно керувати типом і концентрацією точкових дефектів можна в процесі двотемпературного відпалу. Відпал зразків проводиться у вакуумованих ампулах в двозонній печі, де одна зона забезпечує температуру кристала T, а друга – температуру додаткового компоненту (металу чи халькогену) і його тиск відповідно. У зв'язку з цим, актуальною є проблема створення моделі точкових дефектів, що дозволила б, з одного боку, виявити співвідношення,

що існують між дефектами при двотемпературному відпалі, і з іншого боку – встановити якісну і кількісну залежність фізичних властивостей кристалів від їх концентрації.

В даній роботі методом термодинамічних потенціалів визначено переважаючий вид точкових дефектів в умовах двотемпературного відпалу кристалів ZnTe та CdTe в парі компонентів. При цьому розглянуто можливість утворення як нейтральних так і однократно й двократно йонізованих вакансій у катіонній та аніонній підгратках.

I. Рівняння рівноваги у системі „кристал – пара”

Рівноважні концентрації точкових дефектів у кристалі при двотемпературному відпалі безпосередньо визначали з системи рівнянь, що описують рівновагу в гетерогенній багатокомпонентній системі при заданих тиску P і температурі T **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

$$\sum \mu_i^{s(g)} = 0, \quad (1)$$

де $\mu_i^{s(g)}$ – хімічний потенціал i-го компоненту ($i = \text{Zn, Cd, Te}$) у парі g чи кристалі s.

Хімічний потенціал газу **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

$$\mu^g = kT \ln P + \mu_0. \quad (2)$$

Для одноатомного газу Zn (Cd):

$$\mu_0 = kT(-\ln(kT) + \ln(h^3 / (2\pi mkT)^{3/2})). \quad (3)$$

Для двоатомного газу Te_2 :

$$\mu_0 = kT(-\ln(kT) + \ln(h^3 / (2\pi mkT)^2) + \ln(h^2 / 8\pi^2 IkT) + \ln(hv / kT)) \quad (4)$$

m – маса атома або молекули, $I = ml^2$ – момент інерції молекули, l – відстань між ядрами молекули, ν – внутрішня частота коливань молекули.

Для визначення хімічних потенціалів дефектів, що дорівнюють хімічному потенціалу компоненту взятому зі знаком «+» або «-», у кристалі використовували процедуру диференціювання енергії Гіббса G по концентрації дефекту. Енергію Гіббса представляли у вигляді:

$$G = G_0 + \sum(E + F_{\text{vib}})[D] + nE_c - pE_v - T(S_n + S_p + S_k), \quad (5)$$

де G_0 – енергія Гіббса, що не залежить від наявності дефектів, E – енергія утворення дефекту, F_{vib} – вільна коливна енергія дефекту, $[D]$ – концентрації дефекту D , n та p – концентрації електронів та дірок, E_c, E_v – енергія дна зони провідності та стелі валентної зони, S_k – конфігураційна ентропія, S_n, S_p – ентропії електронів у зоні провідності та дірок у валентній зоні. Сумування ведеться по всіх підгратках і всіх дефектах у підгратці.

Енергії утворення однократно та двократно йонізованих дефектів визначаються за формулами:

$$E_1 = E_0 - \frac{Z}{|Z|} \varepsilon_1; \quad E_2 = E_2 - \frac{Z}{|Z|} (\varepsilon_1 + \varepsilon_2), \quad (6)$$

де E_0 – енергія утворення нейтрального дефекту, Z – зарядовий стан дефекту, $\varepsilon_1, \varepsilon_2$ – перший та другий рівні йонізації утвореного дефекту.

Енергії утворення нейтральних дефектів приймалися рівними значенням розрахованим в роботі **Ошибка! Источник ссылки не найден.** на основі термохімічних параметрів кристалів.

У роботі **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, на основі аналізу загальних закономірностей у зміні спектрів фотостимульованого електронного парамагнітного резонансу та фотолюмінесценції для ряду сполук $A^{II}B^{VI}$, запропоновано наступну, прийняту нами для розрахунків, модель розміщення енергетичних рівнів вакансій у $ZnTe$: $V_{Te}^+ - E_v + 0,729$ eV, $V_{Te}^{2+} - E_v + 0,212$ eV, $V_{Zn} - E_v - 0,106$ eV, $V_{Zn}^{2-} - E_v + 0,400$ eV.

Пошук літературних значень енергії утворення та йонізації власних дефектів для кадмій телуриду виявився дещо складнішим за рахунок неоднозначності результатів. Найменш дискусійним є питання про енергію йонізації міжвузлового атома кадмію – $\varepsilon_1 \approx E_c - 0.01$ eV, $\varepsilon_2 \approx E_c - 0.2$ eV (табл.2). Для вакансії телуру у деяких роботах приписуються значення енергій йонізації, що відповідають мілкому донору. Проте всі теоретичні розрахунки, і це підтверджується у деяких експериментальних роботах, вказують на те, що ці рівні є глибокими – $\varepsilon_1 \approx E_c - 0.4$ eV, $\varepsilon_2 \approx E_c - 0.8$ eV **Ошибка! Источник ссылки не найден.** Для антиструктурного дефекту Te_{cd} авторами **Ошибка! Источник ссылки не найден.** запропоновано значення

енергій йонізації $\varepsilon_1 \approx E_c - 1.4$ eV, $\varepsilon_2 \approx E_c - 1.6$ eV. Але ці донорні рівні ідентифіковані тільки методом ЕПР. Тому варто звернути увагу на роботу **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, де донорний рівень $E_c - 0.58$ eV приписується антиструктурному дефекту і ці дані добре узгоджуються з теоретичними розрахунками **Ошибка! Источник ссылки не найден.** – $\varepsilon_1 \approx E_c - 0.34$ eV, $\varepsilon_2 \approx E_c - 0.59$ eV. Серед акцепторних дефектів найменше інформації є про міжвузловий атом телуру. У більшості робіт його вважають глибоким акцептором з енергією йонізації $\varepsilon_1 \approx E_v + 0.15$ eV, $\varepsilon_2 \approx E_v + 0.57$ eV **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, **Ошибка! Источник ссылки не найден.** Для вакансії кадмію, за даними різних авторів, перший рівень йонізації знаходиться на ≈ 0.05 eV **Ошибка! Источник ссылки не найден.** або ≈ 0.2 eV **Ошибка! Источник ссылки не найден.** вище стелі валентної зони. Другий рівень також визначений неоднозначно і становить або $E_v + 0.47$ eV **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, або $E_v + 0.6-0.8$ eV **Ошибка! Источник ссылки не найден.** Однак, на основі проведеного у **Ошибка! Источник ссылки не найден.** аналізу, все ж таки можна зробити висновок, про те що більш вірогідними є значення $\varepsilon_1 \approx E_v + 0.05$ eV, $\varepsilon_2 \approx E_v + 0.47$ eV.

Зміна вільної коливної енергії кристалу при утворенні дефекту розраховувалася наступним чином:

$$F_{\text{vib}} = \pm \left\{ 3kT \ln \left(\frac{T_0}{T} \right) - kT \right\} + x \cdot 3kT \ln \left(\frac{\omega}{\omega_0} \right). \quad (7)$$

x – кількість атомів, що змінили частоту своїх коливань з ω_0 на ω . Зміну частоти коливань атомів в околі дефекту вважали варіаційним параметром моделі. ($\omega/\omega_0 = 0.4$ для V_{Zn} та $\omega/\omega_0 = 3.0$ для V_{Te}).

Ентропію визначали за законом Больцмана:

$$S_k = k \ln \left(\prod W_j \right) = \sum k \ln(W_j) = \sum S_j, \quad (8)$$

де W_j – термодинамічна ймовірність j -ї підгратки. Для підгратки з кількома різними видами дефектів:

$$W_j = \frac{N_j!}{(N_j - \sum [D])! \prod [D]!}, \quad (9)$$

де N_j – концентрація вузлів, у яких може утворитися дефект.

Для електронів та дірок термодинамічні ймовірності дорівнюють:

$$W_n = \frac{N_c!}{(N_c - n)!n!}, \quad W_p = \frac{N_v!}{(N_v - p)!p!}, \quad (10)$$

де

$$n = N_c e^{\frac{\mu}{kT}}, \quad p = N_v e^{\frac{\mu + E_g}{kT}}. \quad (11)$$

N_c, N_v – густина станів у зоні провідності та у валентній зоні, відповідно; E_g – ширина забороненої зони; μ – хімічний потенціал електронів, який визначали з рівняння електронейтральності:

$$\sum Z[D] = N_c e^{\frac{\mu}{kT}} - N_v e^{\frac{E_g + \mu}{kT}}, \quad (12)$$

Тоді хімічний потенціал дефекту:

$$\mu_{D_i}^s = E_i + F_{vib,i} - kT \ln \left(\frac{N_j - \sum [D]}{[D_i]} \right) + \left[n \left(\frac{E_c}{kT} - \ln \left(\frac{N_c - n}{n} \right) \right) + p \left(\frac{E_v}{kT} + \ln \left(\frac{N_v - p}{p} \right) \right) \right] \times \frac{kT \cdot Z_i}{\sqrt{(\sum Z[D])^2 + 4N_c N_v \exp(-E_g / kT)}} \quad (13)$$

Основними точковими дефектами вважали вакансії цинку, кадмію і телуру, міжвузлові атоми кадмію і телуру: V_{Cd} , V_{Te} , V_{Te} , Cd_i , Te_i , та антиструктурні дефекти Te_{Cd} кожен з яких може знаходитись у трьох зарядових станах: нейтральний, однократно або двократно заряджений. Таким чином, для знаходження рівноважної концентрації дефектів, отримано систему шести рівнянь типу (1). Задача знаходження її розв'язку еквівалентна задачі мінімізації будь-якої

зростаючої функції L_{MIN} від абсолютних величин нев'язок $L_{MIN} = \sum_1^6 |\sum \mu_i^{s(g)}|^t$. Основним критерієм при виборі параметра t є швидкість збіжності ітераційного процесу при чисельному відшуванні мінімуму. Координатами мінімуму функції L_{MIN} є рівноважні значення концентрацій 6 видів дефектів при заданих тиску пари додаткового компоненту P та температурі відпалу T . Вся процедура розрахунку реалізована чисельно у середовищі MAPLE. Знаходження мінімуму проводили методом випадкових збурень, а початкові (стартові) значення координат задавали випадково.

Для знаходження концентрацій електронів та дірок використовували формули (11), де хімічний потенціал електронів визначали з формули (13).

Таблиця 1

Параметри, що використовувались при розрахунку для ZnTe

Параметр	Значення	Література
Внутрішня частота коливань молекули Te_2	$0,625102 \cdot 10^{13} \text{ c}^{-1}$	Ошибка! Источник ссылок не найден.
Відстань між ядрами у молекулі Te_2	$2,59 \cdot 10^{-10} \text{ м}$	Ошибка! Источник ссылок не найден.
Константа $K = P_{Te_2} P_{Zn}^2$	$K = 10^{-33440/T+20,33} \cdot (101325)^3, \text{ Па}^3$	Ошибка! Источник ссылок не найден.
Ефективна маса електронів	$0,2 m_0$	Ошибка! Источник ссылок не найден.
Ефективна маса дірок	$0,1 m_0$	Ошибка! Источник ссылок не найден.
Ширина забороненої зони	$E_g = 2,394 - 8,1 \cdot 10^{-4} \cdot T^2 / (T+210), \text{ eV}$	Ошибка! Источник ссылок не найден.
Температура Дебая	$T_\theta = 300 \text{ К}$	Ошибка! Источник ссылок не найден.

Параметри точкових дефектів, що використовувалися при розрахунках концентрацій точкових дефектів в залежності від технологічних факторів двотемпературного відпалу, наведено у табл. 1. Енергії утворення нейтральних дефектів E_0 та зміни частот коливань атомів в околі дефектів, через неможливість їх теоретичного чи експериментального визначення з достатньою для використання при моделюванні точністю, вважали варіаційними параметрами

моделі, які в процесі розрахунку концентрацій точкових дефектів підбирали таким чином, щоб отримати найкраще узгодження теоретично визначених залежностей концентрацій вільних носіїв заряду та ступеня відхилення від стехіометрії з експериментальними даними. Параметр x , що входить у формулу (5), вважали рівним кількості найближчих атомів для вакансій, а для міжвузлових атомів – кількості найближчих атомів, плюс один (табл.2). Положення енергетичних рівнів дефектів може бути визначеним з аналізу спе-

ктрів фотолюмінесценції, катодолюмінесценції, електронного парамагнітного резонансу та деяких інших методик. Проте, навіть за умов наявності таких спектральних залежностей, ідентифікація енергетичних рівнів дефектів є складною задачею через те, що кі-

лькість експериментально виявлених переходів електронів значно перевищує число можливих власних точкових дефектів **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

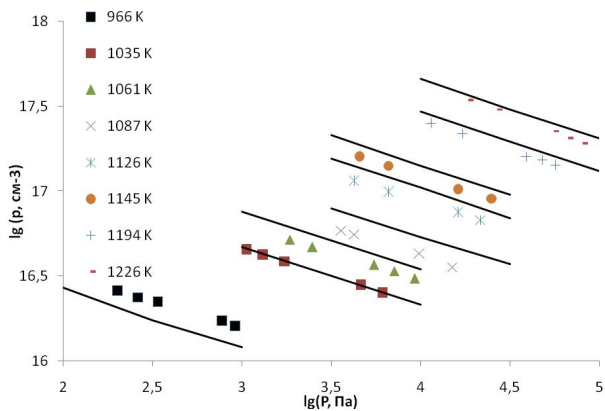
Таблица 2

Енергетичні параметри дефектів

	V_{Cd}	Cd_i	V_{Te}	Te_i	Te_{Cd}
E_0, eV	3.70 3.44 Ошибка! Источник ссылки не найден. 3.75 Ошибка! Источник ссылки не найден. 3.65 Ошибка! Источник ссылки не найден.	2.04 2.26 ^a (2.04 ^b) Ошибка! Источник ссылки не найден. 2.1 Ошибка! Источник ссылки не найден.	2.74 2.54 Ошибка! Источник ссылки не найден.	1.93 1.45 ^b (2.63 ^a) Ошибка! Источник ссылки не найден. 1.71 Ошибка! Источник ссылки не найден.	3.70 3.3 Ошибка! Источник ссылки не найден. 3.92 Ошибка! Источник ссылки не найден.
ϵ_1, eV	$E_v + 0.05$ Ошибка! Источник ссылки не найден.	$E_c - 0.016$ Ошибка! Источник ссылки не найден.	$E_c - 0.38$ Ошибка! Источник ссылки не найден.	$E_v + 0.15$ Ошибка! Источник ссылки не найден.	$E_c - 1.44$ Ошибка! Источник ссылки не найден.
ϵ_2, eV	$E_v + 0.47$ Ошибка! Источник ссылки не найден.	$E_c - 0.17$ Ошибка! Источник ссылки не найден.	$E_c - 0.84$ Ошибка! Источник ссылки не найден.	$E_v + 0.57$ Ошибка! Источник ссылки не найден.	$E_c - 1.60$ Ошибка! Источник ссылки не найден.
x	4	5	4	5	5
ω/ω_0	1.2	0.25	1.70	0.31	0.27

^a – міжвузловий атом розміщений в оточенні аніонів.
^b – міжвузловий атом розміщений в оточенні катіонів.

II. Результати та їх обговорення

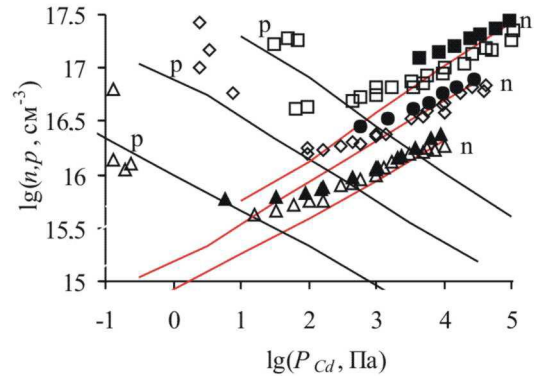

Рис. 1. Залежність концентрації вільних носіїв заряду (p) від тиску пари цинку P_{Zn} у кристалах $ZnTe$ за різних температур T при двотемпературному відпалі. Криві – розрахунок, точки – експеримент **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

Використовуючи отримані формули (1, 2, 13) проведено розрахунок концентрацій точкових дефектів та вільних носіїв заряду у $ZnTe$, $CdTe$. Результати представлені на рис. 1-рис. 9. Переважаючим типом

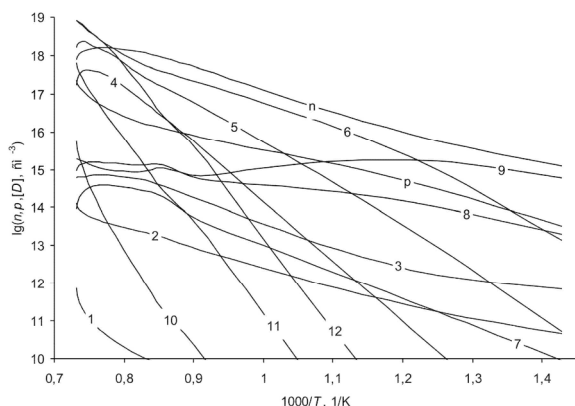
дефектів у діапазоні тисків пари цинку ($10^3 - 10^5$) Па та температур відпалу (1000 - 1200) К є двократно йонізовані вакансії цинку, концентрація яких збільшується як з ростом T так і зменшенням P_{Zn} . Одночасно, за таких умов збільшується й концентрація однократно йонізованих вакансій цинку V_{Zn}^{1-} , причому її ріст є різкішим за ріст V_{Zn}^{2-} .

Як видно (рис. 1-2) теоретично визначені концентрації вільних носіїв задовільно описують експериментальні дані.

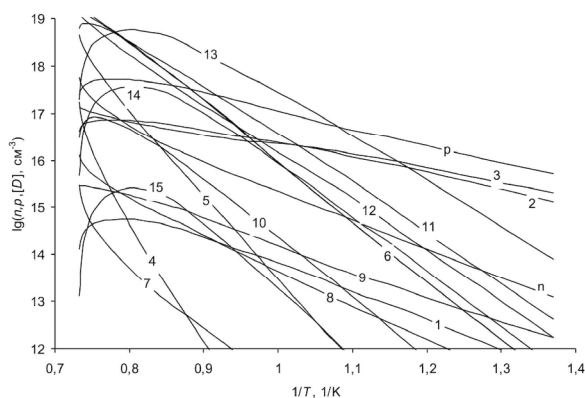
Рис. 2. Залежність концентрації електронів (n) та дірок (p) у кристалах $CdTe$ при двотемпературному відпалі від парціального тиску пари кадмію P_{Cd} за різних температур. Криві – розрахунок, символи –

експеримент (Δ, ▲ – T = 870 K, ◇, ◆ – T = 970 K, □, ■ – T = 1070 K. Відкриті символи – **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, закриті символи – **Ошибка! Источник ссылки не найден.**)

Рис. 3. Температурна залежність концентрації електронів (n), дірок (p) і точкових дефектів ([D]) кристалів CdTe при двотемпературному відпалі та P_{Cdmax} : 1 – $[V_{Cd}^0]$, 2 – $[V_{Cd}^-]$, 3 – $[V_{Cd}^{2-}]$, 4 – $[Cd_i^0]$, 5 – $[Cd_i^+]$, 6 – $[Cd_i^{2+}]$, 7 – $[V_{Te}^0]$, 8 – $[V_{Te}^+]$, 9 – $[V_{Te}^{2+}]$, 10 – $[Te_i^0]$, 11 – $[Te_i^-]$, 12 – $[Te_i^{2-}]$.

Згідно проведеного розрахунку, кристали з надлишком металу володіють n-типом провідності, а домінуючими дефектами є двократно заряджені вакансії телуру при температурах $T < 870$ K (рис. 3, крива 9) та двократно заряджені міжвузлові атоми кадмію при температурах $T > 870$ K (рис. 3, крива 6). Вище $T = 1200$ K суттєво зростає концентрація однократно йонізованих міжвузлових атомів кадмію (рис. 3, крива 5) та двократно йонізованих міжвузлових атомів телуру (рис. 3, крива 12) і концентрація вільних носіїв заряду складним чином залежить від концентрацій усіх вище згаданих дефектів.

Рис.4. Температурна залежність концентрації електронів (n), дірок (p) і точкових дефектів ([D]) кристалів CdTe при двотемпературному відпалі та P_{Temax} : 1 – $[V_{Cd}^0]$, 2 – $[V_{Cd}^-]$, 3 – $[V_{Cd}^{2-}]$, 4 – $[Cd_i^0]$, 5 – $[Cd_i^+]$, 6 – $[Cd_i^{2+}]$, 7 – $[V_{Te}^0]$, 8 – $[V_{Te}^+]$, 9 – $[V_{Te}^{2+}]$, 10 – $[Te_i^0]$, 11 – $[Te_i^-]$, 12 – $[Te_i^{2-}]$, 13 – $[Te_{Cd}^0]$, 14 – $[Te_{Cd}^+]$, 15 – $[Te_{Cd}^{2+}]$.

У матеріалі насиченому телуrom розглядалось дві моделі, які задовільно описують область гомогенності кристалів, але відрізняються енергіями йонізації донорного рівня антиструктурного атома телуру. На рис. 4 представлено результати розрахунку, при проведенні якого антиструктурний дефект вважався донором з енергетичним рівнем $\epsilon_1 \approx E_c - 1.44$ eV, $\epsilon_2 \approx E_c - 1.60$ eV. Згідно з розрахунками, для такої моделі переважаючими акцепторними дефектами при надлишку телуру є однократно та двократно йонізовані вакансії кадмію V_{Cd}^- , V_{Cd}^{2-} , при температурах $T < 970$ K (рис. 4, криві 2,3), та однократно йонізовані міжвузлові атоми телуру при вищих температурах (рис. 4, крива 11). Вище $T = 1200$ K акцепторна дія міжвузлових атомів телуру суттєво компенсується донорною дією двократно йонізованих міжвузлових атомів кадмію, концентрація яких за таких температур суттєво зростає (рис. 4, крива 6). Область гомогенності кристалів CdTe:Te до температур $T = 900$ K визначається йонізованими вакансіями кадмію, а при вищих температурах – нейтральними антиструктурними дефектами.

Зауважимо, що модель яка не враховує наявність у кристалі Te_{Cd} не описує задовільно характер температурної залежності ширини області гомогенності сполуки з боку надлишку халькогену. При неврахуванні моделі міжвузлових атомів телуру, максимум на теоретичній кривій солідус не буде розташований при надлишку телуру, що є у протиріччі з експериментальними даними **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

Важливо зазначити, що вибір моделі енергетичних рівнів Te_{Cd} , є суттєвим при розрахунку електричних властивостей кристалів, насичених халькогеном. Якщо при моделюванні прийняти антиструктурні дефекти Te_{Cd} донорами з енергіями йонізації $\epsilon_1 = E_c - 0.34$ eV, $\epsilon_2 = E_c - 0.59$ eV (друга модель), то неможливо пояснити отримання CdTe p-типу провідності при $T > 900$ K. Згідно розрахунку, при високих температурах відпалу йонізовані антиструктурні дефекти, повністю компенсують акцепторну дію міжвузлових атомів телуру, які при цих умовах є домінуючими акцепторами. Через складність постановки холлівського експерименту поки що неможливо надати перевагу одній із запропонованих моделей дефектної підсистеми CdTe:Te.

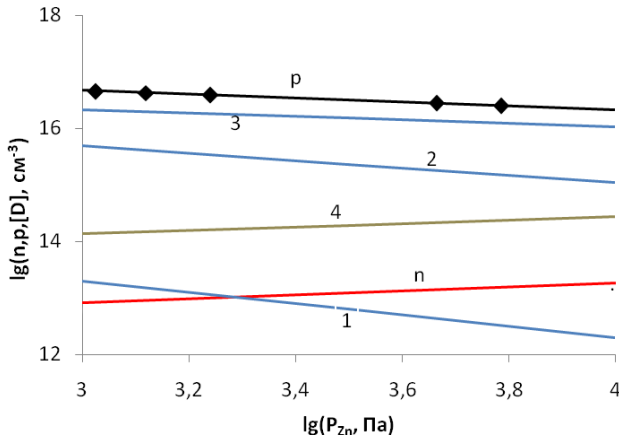
При відпалі кристалів ZnTe у парі телуру спостерігається домінування однократно йонізованих катіонних вакансій (рис. 7-9). При цьому досить високою є і концентрація нейтральних вакансій цинку, яка при температурах вище ≈ 1100 K навіть перевищує концентрацію однократно йонізованих дефектів цього типу. Така зміна зарядового стану домінуючого дефекту зумовлена зміщенням рівня Фермі в бік валентної зони, що спричинено збільшенням концентрації вільних дірок у зоні з ростом загальної концентрації акцепторних дефектів.

Суттєвого впливу донорних вакансій телуру у досліджуваних діапазонах технологічних параметрів не спостерігається. Найбільше вакансій халькогену перебуває у зарядовому стані 2+ (рис. 5 - 9, крива 4),

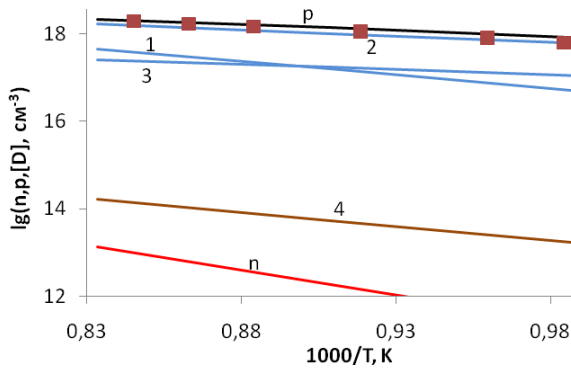

а кількість нейтральних та однократно йонізованих вакансій значно менша.

Покажемо з точки зору підтвердження адекватності розглянутої моделі дефектної підсистеми є той факт, що енергія утворення нейтральної вакансії цинку отримана шляхом варіювання для найкращого узгодження теоретичної залежності $p(T, P_{Zn}, P_{Te})$ з експериментальною ($E_0 = 4,59$ еВ) практично рівна теоретично рахованій у роботі **Ошибка! Источник ссылки не найден.** величині ($E_0 = 4,39$ еВ).

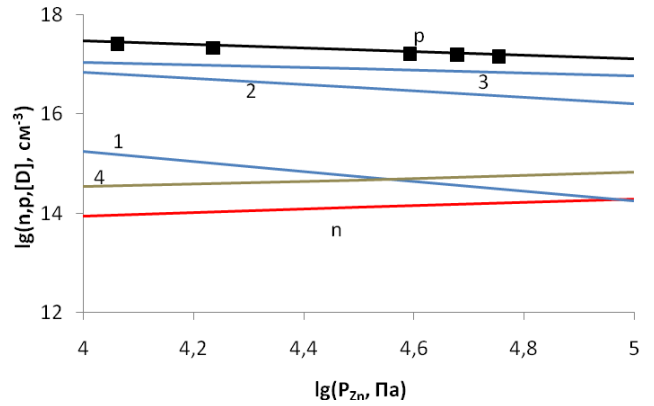

Рис. 5. Залежність концентрації електронів (n), дірок (p) та точкових дефектів ([D]) у кристалах ZnTe від тиску пари цинку P_{Zn} при двотемпературному відпалі

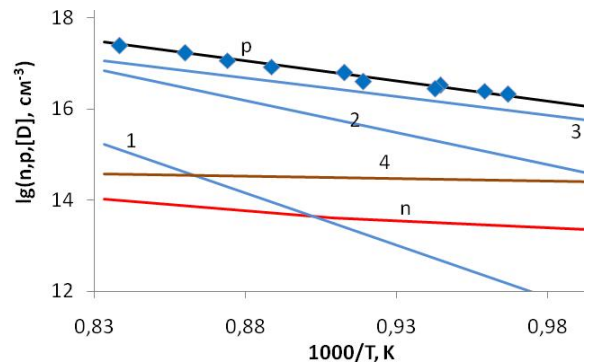

Рис. 7. Залежність концентрації електронів (n), дірок (p) та точкових дефектів ([D]) у кристалах ZnTe від температури при двотемпературному відпалі у парі телуру ($P_{Te} = 13300$ Па). (1 – $[V_{Zn}^0]$, 2 – $[V_{Zn}^-]$, 3 – $[V_{Zn}^{2-}]$, 4 – $[V_{Te}^{2+}]$). Криві розрахунок, точки – експеримент **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

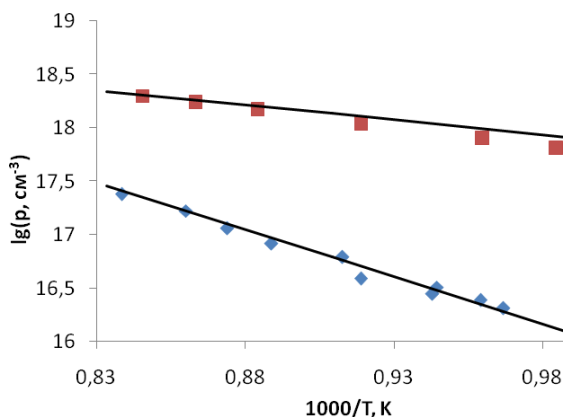
за температури $T = 1035$ К (1 – $[V_{Zn}^0]$, 2 – $[V_{Zn}^-]$, 3 – $[V_{Zn}^{2-}]$, 4 – $[V_{Te}^{2+}]$). Криві розрахунок, точки – експеримент **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

Рис. 6. Залежність концентрації електронів (n), дірок (p) та точкових дефектів ([D]) у кристалах ZnTe від тиску пари цинку P_{Zn} при двотемпературному відпалі за температури $T = 1194$ К (1 – $[V_{Zn}^0]$, 2 – $[V_{Zn}^-]$, 3 – $[V_{Zn}^{2-}]$, 4 – $[V_{Te}^{2+}]$). Криві розрахунок, точки – експеримент **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

Рис. 8. Залежність концентрації електронів (n), дірок (p) та точкових дефектів ([D]) у кристалах ZnTe від температури при двотемпературному відпалі у парі цинку ($P_{Zn} = 13300$ Па). (1 – $[V_{Zn}^0]$, 2 – $[V_{Zn}^-]$, 3 – $[V_{Zn}^{2-}]$, 4 – $[V_{Te}^{2+}]$). Криві розрахунок, точки – експеримент **Ошибка! Источник ссылки не найден.**

Рис. 9. Залежність концентрації вільних носіїв заряду у кристалах ZnTe від температури T при двотемпературному відпалі у парі цинку (♦, $P_{Zn} = 133000$ Па) та парі телуру (■, $P_{Te} = 133000$ Па). Криві розрахунків, точки – експеримент **Ошибка! Источник ссылки не найден..**

Висновки

1. Методом термодинамічних потенціалів досліджено дефектну підсистему кристалів ZnTe та CdTe в умовах двотемпературного відпалу у парі компонентів. Розраховано концентрації точкових дефектів та вільних носіїв заряду в залежності від температури відпалу T та парціального тиску пари компонентів P_{Zn} , P_{Cd} , P_{Te} .
2. Встановлено, що за умов відпалу кристалів ZnTe у парі цинку ($P_{Zn} = 13300$ Па) при темпера-

турах $T = (1000-1200)$ К домінуючими дефектами є двократно йонізовані вакансії цинку, а у відпалених в парі телуру ($P_{Te} = 13300$ Па) за тієї ж температури – однократно йонізовані вакансії цинку.

3. Показано, що домінуючим дефектом у кристалах n-CdTe: Cd є Cd_i^{2+} при $T > 870$ К, та V_{Te}^{2+} при $T < 870$ К; у кристалах CdTe: Te основним дефектом до температур $T \approx 900$ К є V_{Cd}^- та V_{Cd}^{2-} , а при вищих температурах – Te_{Cd}^0 .
4. Теоретично розраховані концентрації вільних носіїв струму та ступінь відхилення від стехіометрії кристалів ZnTe та CdTe задовільно узгоджуються з експериментальними даними у широкому інтервалі тисків пари кадмію P_{Cd} , цинку P_{Zn} та температури відпалу T , що свідчить про адекватність представленої моделі дефектної підсистеми та коректність зроблених на її основі висновків.

Робота виконується в рамках наукового проекту №01074006768 Міністерства освіти і науки України.

Горічок І.В. – кандидат хімічних наук, науковий співробітник Фізико-хімічного інституту;

Паращук Т.О. – аспірант кафедри фізики і хімії твердого тіла;

Никируй Л.І. – кандидат фізико-математичних наук, доцент,

Фреїк Д.М. – заслужений діяч науки і техніки України, академік АНВШ України, доктор хімічних наук, професор, директор Фізико-хімічного інституту, завідувач кафедри фізики і хімії твердого тіла.

- [1] D.V. Korbutjak, S.V. Mel'nichuk, Є.V. Korbut, M.M. Borisik, Telurid kadmiju i domishkovo-defektni stani ta detekturni vlastivosti, (Ivan Fedorov, Київ, 2000).
- [2] A. Sakalas, Z. Janushkevichjus, Tochechnye defekty v poluprovodnikovyh soedinenijah (Nauka, M. 1988).
- [3] S. Walas, Phase equilibria in chemical engineering. Vol 1. (Myr, M. 1989).
- [4] Ju.B. Rumer, M.Sh.Ryvkin, Termodinamika, statisticheskaja fiziki i kinetika (Nauka, M. 1972).
- [5] I.V. Gorichok, FHTT 12(2), 322 (2011).
- [6] B.K. Meyer, W. Stadler, Journ. of Crys. Growth. 161, 119 (1996).
- [7] S. Lany, V. Ostheimer, H. Wolf, Th. Wichert, Physica B, 308, 958 (2001).
- [8] R. Grill, A. Zappettini, Progress in crystal growth and characterization of materials 48/79, 209 (2004).
- [9] S.N. Maksimovskij, S.P. Kobleva, Neorganicheskie materialy 22(6), 922 (1986).
- [10] Wei Su-Huai, S. B. Zhang, Physical Review, V, 66 1552111 (2002).
- [11] S.S. Chern, H.R. Vydyanath, F.A. Kroger, Journal of solid state chemistry 14, 33 (1975).
- [12] B.K. Meyer, W. Stadler, Journal of Crystal Growth 161, 119 (1996).
- [13] M.A. Berding, Physical Review, 60(12) 8943 (1999).
- [14] D.M.Freik, I.V.Gorichok, Prikarpat's'kij visnik NTSh 1(5) 104 (2009).
- [15] N.H. Abrikosov, V.F. Bankina, L.V. Poreckaja, Poluprovodnikovye soedinenija, ih poluchenie i svoystva (Nauka, M. 1967).
- [16] Y.Kenji, Y.Minoru, Y.Takayuki, Physica B. 254 (2003).
- [17] A.Castaldini, A.Cavallini, B.Fraboni, P.Fernandez, J.Piqueras, Journal of Applied Physics 83(4) 2121 (1998).
- [18] V.N. Martynov, S.P. Kobleva, Kristallografija 28(2), 394 (1983)
- [19] V.V. Prokopiv, I.V. Gorichok, Fizika i himija tverdogo tila 7(4) 717-719 (2006).
- [20] P.M Fochuk, O.E. Panchuk, L.P. Shherbak, Fizika i himija tverdogo tila 5(1), 136 (2004).

- [21] E.A. Bobrova, Ju.V. Klevkov, S.A. Medvedev, A.F. Plotnikov, Fizika i tehnika poluprovodnikov 36(12), 1426 (2002).
- [22] Li Yujie, Ma Guoli, Jie Wanqi, Journal of Crystal Growth 256, 266 (2003).
- [23] F. T.J. Smith, J. Phys. Chem. Solids. 32, 2201 (1971).
- [24] A.S. Medvedev. Fizika i himija soedinenij AIIIVI (Mir, M. 1970).

I.V. Gorichok, T.O. Parashchuk, L.I. Nykyruy, D.M. Freik

Thermodynamics of Defects Subsystem of II-VI Crystals in Gibbs Potential Approximation: Modeling, Calculation

Vasyl Stefanyk Prekarpathian University, Shevchenko Str., 57, Ivano-Frankivsk, 76025, Ukraine, e-mail: gorichok@rambler.ru

In example of II-VI ZnTe, CdTe crystals, using method which based on minimizing the thermodynamic potential of the "crystal-pair" as a function of defect concentration, have been calculated equilibrium concentration of point defects and free carriers in zinc telluride crystals ZnTe and CdTe depending on technological factors of two-temperature annealing (annealing temperature T and vapor pressure of zinc P_{Me} or tellurium P_{Te}).